

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Людмили Миколаївни ОВЧАРЕНКО

“Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894-1941 рр.)”, подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія

Упродовж останніх десятиліть помітно зріс суспільний інтерес до традиційно-побутової культури українців. Криза сучасного народного мистецтва потребує осмислення того історичного досвіду, коли художні промисли розвивалися й були об'єктами опіки земських органів самоврядування. Тогочасні кроки держави, спрямовані на вивчення й підтримку кустарних промислів, нині можуть стати в нагоді тим, хто прагне не допустити повного зникнення народного мистецтва. Посилює актуальність цього дослідження сучасна реформа з децентралізації влади і розширення повноважень й господарської самостійності територіальних громад. Також суттєвим є той факт, що гончарство є одним з важливих джерел для вирішення низки наукових проблем, починаючи з етногенезу, етнічної історії, генетичних і етнокультурних зв'язків між народами, сімейного та громадського побуту тощо. За таких обставин особливо актуальним є фундаментальне дослідження гончарного шкільництва Наддніпрянської України 1894–1941 років, коли інтенсивно відбувалися процеси його розгортання, напрацювання концепцій успадкування гончарних знань та впровадження модерних технологій, апробації різних організаційних форм діяльності, орієнтації на суспільні запити в розвитку тих чи інших видів художньої кераміки. Пріоритетом наукових студій Л. Овчаренко стало вивчення етнографічних аспектів гончарства українських земель, які перебували в складі Російської імперії, а згодом – у складі СРСР, через з'ясування виняткової ролі етнопедагогічного досвіду в історичному розвитку гончарного промислу та можливостей врахування уроків

минулого для розв'язання проблем сучасної гончарної освіти й відродження прадавнього промислу. Саме тому ґрунтовне дослідження закономірностей виникнення й діяльності фахових навчальних закладів, що стали передумовою творчого розвитку гончарного промислу впродовж XX ст., є обов'язковою передумовою цього процесу сьогодні.

Особливої ж актуальності праці Л.М. Овчаренко надає те, що саме науковий доробок дисертантки є першим в українській етнології комплексним історико-етнографічним дослідженням феномена гончарного шкільництва Наддніпрянської України як важливої складової етнічної культури українців.

Дисертація виконана у контексті досліджень вузлових проблем етнології, що ведуться Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства Національної академії наук України у рамках тем “Гончарство України XX – початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи” (державний реєстраційний № 0103U001988) та “Гончарство і проблеми збереження національної ідентичності в Україні (XIX – початок XXI століття)” (державний реєстраційний № 0107U007039), а також відповідних наукових студій, які здійснювалися Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному впродовж 2002–2013 років.

Мета, поставлена авторкою дисертації, полягає в комплексному вивченні способів передачі професійних гончарських знань, які є головною умовою успішної діяльності гончарного промислу, й з'ясуванні ролі гончарних навчальних закладів у творчому розвитку українського традиційного гончарства.

Не викликає жодних сумнівів *наукова новизна* рецензованої дисертації, яка полягає насамперед у тому, що в ній вперше в українській етнології на основі польових етнографічних, архівних і літературних джерел:

- комплексно досліджено роль гончарства;
- здійснено детальний критичний аналіз історіографії порушеної проблематики;

- з'ясовано способи передачі професійних гончарських знань, поширені в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України впродовж XIX – першій третині XX століття;
- досліджено основні концепції організації гончарного шкільництва впродовж кінця XIX століття – початку XX ст.;
- проаналізовано передумови виникнення, особливості розвитку й причини ліквідації гончарних шкіл у зв'язку з соціально-економічними й політичними умовами, які склалися на розглядуваній території;
- охарактеризовано зміст діяльності гончарних навчальних закладів;
- акцентовано увагу на запровадженні в навчально-виховний процес етнографічних матеріалів;
- встановлено визначальну роль керівників у спрямуванні діяльності навчальних закладів на вивчення особливостей місцевого гончарства;
- виявлено вплив гончарного шкільництва на творчий розвиток традиційного гончарства України;
- доведено, що фахові гончарні школи в Макаровому Яру, Опішному й Кам'янці-Подільському перетворилися на осередки українського національного відродження, а політика комуністичного тоталітарного режиму 1930-х років була спрямована на знищення гончарних закладів, які готували фахівців з виготовлення традиційної художньої кераміки;
- опрацьовано і введено в науковий обіг матеріали репресивних кримінальних справ, спрямованих на фізичне знищення керівників фахових гончарних шкіл України.

Автором удосконалено:

- знання про гончарне шкільництво Опішного;
- знання про гончарні навчальні заклади в Межигір'ї, в тому числі з'ясовано непричетність їх до творчого розвитку традиційного гончарства в Україні;
- знання про виставкову діяльність фахових гончарних шкіл.

Подальший розвиток отримали:

- дані про персоналії гончарного шкільництва України;
- база опублікованих джерел про функціонування фахової освіти в гончарному промислі.

Праця складається зі вступу, восьми розділів та висновків, списку використаних джерел, іменного й географічного покажчиків. Загальний обсяг монографії, яка є дисертацією, становить 1296 ст. (104,49 авторських аркушів); її обсяг і характер цілком відповідають поставленій меті і сформульованим завданням і дають можливість ґрунтовно розглянути головні аспекти тематики дослідження. Заслужовує на увагу фактологічний корпус наукового доробку, який складає 1821 позицію.

У *вступі* охарактеризовано наукову проблему, обґрунтовано актуальність, визначено мету і завдання дослідження, його предмет та об'єкт, окреслено хронологічні та територіальні межі дослідження, означено наукову новизну, практичне й культурно-історичне значення роботи. Зокрема: хронологічні межі обумовлені тим, що упродовж 1894 – 1941 років на Середній Наддніпрянщині, в Українському Поліссі, Слобожанщині й Поділлі діяли гончарні навчальні заклади, більшість з яких відіграли важливу роль в збереженні й розвитку українського традиційного гончарства.

Слід відзначити глибокий аналіз автором історіографії проблеми (можливо, подекуди аж занадто детальний). Цьому присвячено підрозділ 1.1 “Гончарне шкільництво у публікаціях 1879–2017 років: історіографія проблеми” першого розділу монографії *“Історіографія, методика та джерела дослідження”* (с. 24 – 110). Здобувачкою ретельно проаналізовано стан наукової розробки теми дослідження, а також розглянуто науковий інструментарій та джерельну базу монографії. При цьому слід відзначити належне орієнтування авторки у розглядуваному матеріалі, що дозволило їй виділити п'ять періодів в історіографії порушеної проблеми (с. 94 – 98). Список літератури налічує 791 позицію. Це дало можливість визначити сучасний стан вивчення теми і знайти шляхи розв'язання поставлених проблем.

Підсумовуючи історіографічний огляд, автор робить досить обґрунтований висновок про наявність в проблемі численних прогалин і білих плям, а відтак й потребу в комплексному дослідженні зазначеної теми.

У підрозділі 1.2 “Науковий інструментарій досягнення мети дослідження” детально проаналізовано методи, властиві етнології та суміжним наукам, які було застосовано для реалізації поставлених завдань (с. 99 – 102).

Ґрунтовним видається аналіз джерельної бази проблеми. У підрозділі 1.3 “Першоджерела вивчення комплексної теми” дисертантка докладно розглядає значення різних видів джерел для вивчення проблеми (с. 103 – 107). Авторка опрацювала матеріали низки архівів: Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського; державних та музейних архівів Полтави, Чернігова, Хмельницького, Харкова, Сум, Луганська, Вінниці, Миргорода, Ромен, Кам’янця-Подільського; Галузевого державного архіву Служби безпеки України й архівів Управлінь Служби безпеки України в Луганській, Полтавській, Сумській областях; родинних архівів Дубинських (Вінниця), Трегубових (Луганськ), Зінов’євих (Москва), Ольги Ерн (Гагенмейстер-Корецької) (Львів). Для обґрунтування результатів наукового дослідження суттєвим стало опрацювання 15 фондів музейних колекцій Луганщини, Полтавщини, Сумщини, Вінниччини, Чернігівщини й Хмельниччини. Важливим джерелом інформації про гончарне шкільництво України стали глиняні вироби, документи, фотографії, особисто зібрані автором упродовж 2001–2016 років під час польових етнографічних експедицій. За земськими публікаціями було проаналізовано заходи губернських і повітових земств, спрямовані на підтримку й розвиток гончарних навчальних закладів у Наддніпрянській Україні, визначено їхній зв’язок з місцевими гончарями, з’ясовано динаміку чисельності гончарів у різний час, віднайдено факти, які

свідчать про різні способи передачі професійних гончарських знань. У списку використаних джерел зазначено 1030 позицій. Детальний критичний огляд історіографії проблеми в сукупності з кількісно значним масивом різноманітних джерел складають комплексне документальне забезпечення дослідження гончарного шкільництва на території Наддніпрянської України. Введення до наукового обігу чисельних архівних матеріалів, залучення до аналізу польових матеріалів, земських видань, монографій, статей дало можливість якнайповніше висвітлити умови заснування, основні напрямки діяльності гончарних навчальних закладів на розглядуваній території.

Авторка зазначає, що поза увагою дослідників залишилися принципово важливі питання: шляхи передачі професійних гончарських знань, які були поширеними на території Наддніпрянської України впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття; передумови виникнення, розвиток і причини ліквідації осередків гончарного шкільництва; дослідницька, збирацька, виставкова, музеологічна, краєзнавча, видавнича, науково-пошукова діяльність гончарних навчальних закладів; запровадження в навчально-виховний процес етнографічних матеріалів, віднайдених під час науково-пошукових експедицій; виготовлення в навчальних майстернях глиняних виробів традиційних гончарних форм і їх декорування властивими для українського гончарства орнаментами й мальовкою; роль керівників у спрямуванні діяльності гончарних майстерень і художньо-промислових шкіл на вивчення особливостей місцевого гончарства; склад педагогічних і учнівських колективів; авторські навчальні плани й програми; опанування вихованцями цих закладів професійними гончарськими знаннями; вплив гончарних навчальних закладів на творчий розвиток традиційного українського гончарства; з'ясування причин закриття гончарних закладів з виготовлення традиційної художньої кераміки. Саме вивченню цих питань й присвячено наукове дослідження Л.М. Овчаренко, яке характеризується комплексним підходом до вирішення поставлених завдань.

У другому розділі *“Стан традиційного гончарства та заходи державних органів з його модернізації”* виділено три підрозділи. У підрозділі 2.1 *“Шляхи*

передачі професійних знань як основа збереження традиційності гончарної культури” авторкою дослідження з’ясовано, що на території українських губерній були поширеними кілька традиційних шляхів передачі професійних гончарських знань: успадкування гончарських знань у межах однієї родини, цехове й домашнє учнівство; розглянуто умови і час їхнього поширення; вказано, що на згортання або поширення того чи іншого способу передачі фахових знань у гончарстві впливали панівна система господарювання, яка була властива для розглядуваної території, а також технологіко-економічний стан промислу (с. 112-146). У підрозділі 2.2 “Шкільництво в системі державної підтримки гончарного промислу 1850-1917 років” здобувачка проаналізувала перші державні ініціативи з дослідження кустарного гончарства упродовж 1850-1914 років, перші заходи земств, які стали передумовою заснування гончарних закладів, простежила еволюцію концептуальних теоретичних напрацювань щодо запровадження закладів подібного типу на території Наддніпрянської України (с. 147-196). Авторкою дослідження доведено, що після скасування кріпосного права гончарство стало одним із найпоширеніших кустарних промислів. Для його розвитку на території українських губерній склалися сприятливі умови. Проте з кінця XIX століття загострилася конкуренція гончарства із фабрично-заводським виробництвом, почали з’являтися ознаки його занепаду. Щоб надати допомогу гончарству наприкінці XIX – початку XX століття державні відомства, повітові й губернські земства розпочали вивчення традиційних осередків промислу. У результаті проведеної роботи вони отримали достовірні статистичні дані щодо участі населення в цьому виробництві, здійснили опис умов праці та життя майстрів, визначили запаси наявної сировини тощо. Ці відомості були необхідні й для визначення перспектив і надання цілеспрямованої підтримки промислу та для провадження грамотної просвітницької діяльності, спрямованої на передачу професійних фахових знань у середовищі гончарів. Означені завдання в українських губерніях виконували відомі вчені: професори А. Зайкевич, Д. Багалій, П. Земятченський та Б. Лисін, етнографи В. Василенко, С. Лисенко, П. Корольов,

М. Пономарьов, П. Скачков, М. Гродецький, О. Прусевич, М. Іонов, П. Олейников, М. Сумцов, П. Солонина, член Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії та Московського археологічного товариства І. Зарецький; керамісти П. Ваулін, П. Пашутинський. Вони зібрали й проаналізували історичні, етнографічні, статистичні дані про традиційне гончарство, на основі чого земства розробили програми підтримки гончарного промислу. Одним з найдієвіших шляхів удосконалення гончарства були спеціалізовані навчальні заклади. В губерніях було відпрацьовано освітню систему в гончарській галузі, що складалася з навчально-показових та навчальних майстерень стаціонарного й пересувного типу, а також художньо-промислових шкіл. Пропоновані концепції організації гончарних навчальних закладів містили основні теоретичні засади. Ця форма передачі професійних гончарських знань здобула державну підтримку. Упродовж перших десятиліть ХХ століття вона з різною інтенсивністю запроваджувалася на території підросійських українських губерній і вже після практичного застосування зазнавала певного коригування. Залежно від умов та наявних фахівців земства віддавали перевагу тій чи іншій формі гончарного шкільництва.

У підрозділі 2.3 “Державне регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні (1917-1941)” Л.М. Овчаренко зроблено висновок про те, що в розвитку гончарного шкільництва визначальним було питання ставлення державних структур до кустарів і гончарства (с. 197-272). Пріоритети в економіці й політиці більшовиків були не на користь останніх і проектувалися на гончарне шкільництво. Поступово зацікавлення більшовицької влади його розвитком згасало. До певної міри тимчасовим стримуючим фактором була участь гончарних навчальних закладів у виготовленні експортної продукції. Дисертантка виокремила у державній політиці щодо гончарів та гончарної освіти в Україні кілька напрямків і охарактеризувала їх, а також зауважила, що озвучені плани й конкретні дії влади не були логічними: у другій половині

1920-х років було заплановано й відкрито чимало спеціалізованих з гончарства художньо-промислових шкіл, а в першій половині 1930-х років не лише на території України, а й усього Радянського Союзу було закрито або реорганізовано всі художні гончарні навчальні заклади.

Наступні п'ять розділів дослідження присвячено ґрунтовному вивченню гончарного шкільництва на території Українського Полісся, Слобідської України, Середньої Наддніпрянщини й Поділля упродовж 1894-1941 років (с. 274-1007). У кінці кожного розділу зроблено висновки щодо впливу того чи іншого гончарного навчального закладу на творчий розвиток українського традиційного гончарства. Уперше у вітчизняній етнології Людмилою Овчаренко на основі архівних і літературних джерел, польових матеріалів комплексно проаналізовано передумови їх відкриття, основні напрямки діяльності, шляхи вивчення й популяризації традиційного гончарства, технологічні аспекти опанування гончарною справою, етнопедагогічні засади функціонування, постаті керівників і викладачів, учнівський склад та навчальні програми. Окремі висновки дисертантки є новаторськими, оскільки суперечать усталеним в науці інтерпретаціям деяких історичних явищ. Зокрема, мова йде про підрозділ 6.2 “Традиційне гончарство як основа підготовки фахівців для художньої промисловості України (Межигір'я; 1920-1931)” (с. 736-830) шостого розділу *“Нереалізовані можливості гончарного шкільництва Середньої Наддніпрянщини”*. Ґрунтуючись на архівних документах, дослідниця довела непричетність межигірських спеціалізованих навчальних закладів до творчого розвитку традиційного гончарства та вказала на їх роль у підготовці фахівців для художньої промисловості України.

У восьмому розділі *“Репресоване гончарне шкільництво України”* порушено питання про репресивні заходи, спрямовані на нищення керівників, викладачів та вихованців гончарних шкіл України, які намагалися сформувати національну концепцію гончарного шкільництва, популяризували народну культуру, вивчали традиційне гончарство, шукали шляхи його розвитку. До сьогодні репресоване гончарне шкільництво України залишається

маловивченою сторінкою національної історії й дослідження Людмили Овчаренко – це перший крок на цьому шляху.

Найкращих слів заслуговує ілюстративний супровід монографії. Багато фотографій та архівних документів здобуто дисертанткою під час етнологічних експедицій та архівних пошуків і публікуються уперше. Вони, безумовно, сприятимуть використанню здобутків дисертації широким колом дослідників.

Опрацювання тексту дисертаційного дослідження Л.М. Овчаренко переконує в тому, що вона провела велику пошукову, аналітичну роботу, синтезувала і узагальнила значний масив інформації. Отримані результати свідчать про оволодіння здобувачкою досліджуваною темою, про її здатність до самостійного аналізу історичних джерел, про достатню наукову і методичну підготовку. На наш погляд, дослідницька мета дисертаційної роботи досягнута, а її наукові завдання реалізовані успішно.

Результати наукового пошуку дисертантки пройшли належну апробацію на міжнародних науково-практичних конференціях. Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у введенні до наукового обігу значного обсягу маловідомих і невідомих досі архівних та літературних джерел, глиняних виробів і польових матеріалів, зібраних під час етнологічних експедицій. Результати дослідження зможуть використовувати керамологи, етнологи, історики, етнопедагоги, мистецтвознавці та краєзнавці у подальших наукових студіях, зокрема для написання узагальнюючих наукових праць, енциклопедій, посібників з проблематики українського народознавства й краєзнавства. Матеріали дослідження також важливі для підготовки програм навчальних курсів українознавства й народознавства; розробки концепцій розвитку фахової художньої освіти в Україні; створення навчальних планів і програм діяльності гончарних навчальних закладів, кафедр художньої кераміки існуючих вищих навчальних закладів, студій і гуртків шкільних і позашкільних навчально-виховних закладів; проведення навчальних майстер-класів закладами культури і мистецтва.

Історичний досвід діяльності гончарних шкіл України, акумульований у монографіях та опублікованих статтях автора, активно використовується в діяльності унікального в системі Міністерства культури України навчального мистецького закладі – Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті «Колегіум мистецтв у Опішні» імені Василя Кричевського, де в тому числі став підґрунтям створення й активного використання в навчально-виховному процесі Художньо-етнографічного музею «Відродження», шеститисячна колекція якого не має аналогів в Україні.

Уважний аналіз і вивчення дисертаційної роботи Л.М. Овчаренко дає підстави стверджувати, що вона є самостійним, завершеним, комплексним науковим дослідженням, тема і зміст якого повністю відображені у авторефераті дисертації, а також у тридцяти п'яти публікаціях (у тому числі в 4 монографіях, 1 збірнику документальних матеріалів, 16 статтях в українських фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, та 8 в інших виданнях України, а також у 6 іноземних виданнях, з яких 5 – фахові).

У висновках, які відповідають визначеним завданням і кореспондуються з проблемами, що виносяться на захист, містяться головні положення авторки щодо впливу гончарних навчальних закладів на творчий розвиток українського традиційного гончарства.

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Л.М. Овчаренко та отримані результати, слід висловити деякі зауваження й побажання.

1. Викликає сумнів правомірність вживання в науковому тексті словосполучення “етнографія українського гончарства” (ст. 17 та ін.). Адже термін “етнографія” з грецької дослівно означає “народоопис” і відповідно прикладається до етнічних спільнот (наприклад: етнографія українців, бойків, слов'ян, чукчів, папуасів і т.п.). Відтак гончарство (як зрештою й інші види господарської діяльності – лозо- і соломоплетіння, ковальство, деревообробництво тощо) може мати лише етнографічні аспекти (поряд з іншими: мистецькими, соціальними тощо).

2. Автор цілком резонно розглядає локалізацію гончарських навчальних центрів Наддніпрянщини, спираючись на існуючу схему історико-етнографічного районування України. Зі здивуванням знаходимо в одному таксономічному ряду з Українським Поліссям, Слобідською Україною, Поділлям, Середньою Наддніпрянщиною Полтавщину (!), яка, як відомо, є частиною Середньої Наддніпрянщини.

3. Хотілося б дізнатися про особистий внесок авторки в розширення джерельної бази розглядуваної проблеми, зокрема про матеріали, виявлені в ході польових етнографічних досліджень 2001-2016 рр.: які терени обстежено, скільки населених пунктів, в якому архівосховищі зберігаються авторські польові матеріали. Адже у списку джерел присутня лише позиція № 357 (нараховує 4 аркуші), яка репрезентує цю ділянку джерел.

4. Чисельний ілюстративний матеріал (кількісно значний і надзвичайно цінний) не має конкретної прив'язки до текстової частини дисертаційного дослідження.

Однак ці зауваження і побажання не применшують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження. Проведена дисертанткою робота засвідчує його фахову зрілість, уміння ставити і професійно вирішувати актуальні дослідницькі завдання. Дисертація Л.М. Овчаренко є самостійним завершеним комплексним і актуальним дослідженням важливої та складної теми, написаним на ґрунтовній джерельній основі. У роботі конкретно-історичні питання переплітаються з теоретичними, аналіз переростає у синтез. Результати дослідження в сукупності вирішують важливу наукову проблему як в галузі історії, так і в галузі етнології, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Висновки, сформульовані у дисертації, є новими для вітчизняної історичної науки, аргументовані і достовірні, викладені у авторефераті автора та в опублікованих ним працях.

Зазначене вище дає підстави вважати, що дисертаційна робота Л.М. Овчаренко "Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894-1941)" за своїм змістом та

оформленням повністю відповідає вимогам ДАК до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук і “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 №567, зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України 18.08.2015 №656, а її автор Овчаренко Людмила Миколаївна заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Завідувач кафедри етнології

Роман Сілецький

Львівського національного університету
імені Івана Франка, доктор історичних наук,
професор

Підпис Р.Б.Сілецького підтверджую

Вчений секретар Львівського національного
університету імені Івана Франка

доц. О.С.Грабовецька